

О54 – соціологія

УДК 316.334.22:331.103.238

Варга Наталія Іллівна,

доктор соціологічних наук,

професор, професор кафедри соціології

та соціальної роботи

Ужгородського національного університету,

<https://orcid.org/0000-0002-6607-2969>

Дубовий Олександр Іванович

аспірант 054 – соціологія

кафедри соціології

та соціальної роботи

Ужгородського національного університету

oleksandr.dubovyi@uzhnu.edu.ua

**МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ
НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

**Варга Н.І., Дубовий О.І. Механізми формування та відтворення
неформальної зайнятості населення в умовах українського суспільства**

У науковій статті розглянуто та проаналізовано ключові механізми формування та відтворення неформальної зайнятості населення в умовах українського суспільства.

Визначено, що поширення соціальних практик неформальної зайнятості населення призводить до суттєвих змін у структурі вітчизняної економіки та ринку праці, а також потребує цільових наукових розвідок щодо регуляції соціальних взаємодій і спрямованої діяльності державної влади в контексті

вироблення науково обґрунтованої програми легалізації, законодавчого врегулювання та створення певних умов для подальшого розвитку соціальних практик неформальної зайнятості.

Підкреслено, використання потенційного соціально-економічного та соціокультурного ресурсу учасників неформальної зайнятості має перетворитись на один із чинників не лише соціально-економічного розвитку, а й створення умов для задоволення наявних потреб та реалізації соціально-економічних інтересів індивідів і соціальних груп

Встановлено, що у перехідних пострадянських суспільства відбулося повне перезавантаження і трансформація всіх соціальних інститутів, що змусило населення конструктивно адаптуватися до нових умов існування. Усе це привело до масового і стійкого поширення неформальних практик зайнятості (підробітків, «калімів», «халтур»), які у процесі реформування і проголошення принципів ринкової економіки не тільки не зникли, а набули масштабів паралельного неформального суспільства, що є страховим батутом виживання і функціонування для значної частини населення

Визначено, узагальнювальне розуміння засадничої науково-практичної ролі контексту функціонування соціальних практик неформальної зайнятості, особливостей їхньої інституціоналізації та легітимації в конфігурації теоретичних підходів, а також наявності концептуальних кластерів сучасної соціології економіки для їх емпіричного дослідження є недостатньо опрацьованими українською соціологічною наукою. У зв'язку із цим виникає гостра потреба в науковій систематизації, інтерпретації та емпіричній верифікації соціальних практик неформальної зайнятості населення, особливо молоді, а також у вивченні інституціонального й соціокультурного ресурсу цього феномену в умовах сучасного ринку праці. Більше того, поява та поширення неформальної зайнятості потребують також вироблення узагальнювальної концепції соціальних практик неформальної зайнятості, зокрема, опрацювання мережевої моделі соціокультурної та соціально-економічної адаптації населення в умовах сучасного ринку праці.

Ключові слова: неформальна зайнятість, соціальні практики, тіньова економіка.

Varga N.I., Dubovy O.I. Mechanisms of formation and reproduction of informal employment of the population in the conditions of Ukrainian society

The scientific article examines and analyzes the key mechanisms of formation and reproduction of informal employment of the population in the conditions of Ukrainian society.

It was determined that the spread of social practices of informal employment of the population leads to significant changes in the structure of the domestic economy and the labor market, and also requires targeted scientific research on the regulation of social interactions and targeted activities of the state authorities in the context of developing a scientifically based program of legalization, legislative regulation and the creation of certain conditions for the further development of social practices of informal employment.

It is emphasized that the use of the potential socio-economic and socio-cultural resource of participants in informal employment should become one of the factors not only of socio-economic development, but also the creation of conditions for meeting existing needs and realizing the socio-economic interests of individuals and social groups.

It has been established that in the transitional post-Soviet societies there was a complete reboot and transformation of all social institutions, which forced the population to constructively adapt to new conditions of existence. All of this led to a massive and steady spread of informal employment practices (part-time jobs, «kalims», «halturs»), which in the process of reforming and promulgating the principles of the market economy not only did not disappear, but acquired the scale of a parallel informal society, which is an insurance trampoline for survival and functioning for a large part of the population.

It was determined that the general understanding of the fundamental scientific and practical role of the context of the functioning of social practices of informal employment, the peculiarities of their institutionalization and legitimation in the

configuration of theoretical approaches, as well as the presence of conceptual clusters of modern sociology of the economy for their empirical research are insufficiently developed by Ukrainian sociological science. In connection with this, there is an urgent need for scientific systematization, interpretation and empirical verification of social practices of informal employment of the population, especially young people, as well as for the study of the institutional and socio-cultural resource of this phenomenon in the conditions of the modern labor market. Moreover, the emergence and spread of informal employment also require the development of a general concept of social practices of informal employment, in particular, the development of a network model of socio-cultural and socio-economic adaptation of the population in the conditions of the modern labor market.

Key words: informal employment, social practices, shadow economy.

Постановка проблеми. Неформальна зайнятість є однією з найбільш актуальних і водночас важко доступних для вивчення сфер трудової зайнятості індивідів і соціальних груп. Це зумовлено низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників: по-перше, прихованим (або нелегальним) характером неформальної зайнятості як сфери наукового дослідження; по-друге, складністю визначення не лише масштабів, а й способів оцінювання цього явища через їхню невідповідність усталеним стандартам правових та соціальних норм; по-третє, нерідко суперечливістю самих наукових підходів щодо змістовного наповнення конструкту «неформальна зайнятість»; по-четверте, розмитістю наукових кордонів стосовно самого предметного поля та засобів наукового аналізу неформальної зайнятості. Через це утрудненою є специфічна логіка з'ясування реальних причин виникнення, формування та поширення соціальних практик неформальної зайнятості, поряд із цим визначення закономірностей, форм і механізмів функціонування цього соціально-економічного феномену, його соціокультурного ресурсу та можливостей виступати як інструмент трудової зайнятості в умовах глобалізації й віртуалізації наявних виробничих відносин між роботодавцями та найманими працівниками в межах сучасного ринку праці. За даними Державної служби статистики України, кількість осіб, охоплених у

2019 р. неформальною зайнятістю, становить 4,3 млн осіб, або 26,4% від загальної кількості зайнятого населення (а в 2014 р. цей показник становив 25,1%).

Стан опрацювання. Досліджувана тема в цілому, недостатньою опрацьована, хоча окремі аспекти цієї проблематики вивчають як закордонні, так і українські автори, переважно в контексті економічних, юридичних і соціально-психологічних галузей знання. Зокрема, деякі концептуальні та інституційні чинники неформальної зайнятості розглянуто в працях закордонних науковців, таких як: П. Блау, Д. Гершуні, М. Гранноветер, Г. Гросман, П. Гутман, М. Кастельс, Ф. Матера, Е. Мінгіоні, Д. Норт [1], К. Поланьї, А. Портес, Е. Файге, К. Харт, Д. Сото [2], Дж. Хоманс і С. Уїльямс[5, 6], а вплив національних культур на поширеність неформальної зайнятості в економічній сфері розкрито в дослідженнях Р. Інглхарта, Р. Льюїса, Р. Мертоні Г. Хофстеде та Ш. Шварца.

Концептуальні аспекти неформальної зайнятості висвітлено й у публікаціях відомих учених пострадянського періоду, зокрема: С. Барсукової, Г. Латова, В. Радаєва, Р. Ривкіної, Н. Седова, В. Тітова, Д. Чернейко, Т. Шабанової, Т. Шаніна та ін.

Серед українських науковців, які аналізували проблеми сучасного ринку праці та неформальної зайнятості, помітний внесок належить таким, як: В. Ворона, О. Іваненко, Е. Лібанова, М. Лукашевич, О. Малиновська, Ю. Маршавін, Ю. Пачковський, Т. Петрушина [7], Є. Пилипенко, О. Позняк, Н. Толстих, М. Туленков, Л. Хижняк, Г. Чепурко, О. Орлик [8] О. Цимбал [9] та ін. Окремі чинники неформальної зайнятості сільського населення – К. Бондарчук, О. Могильного, А. Руснака, О. Струченкова, проблеми тіньової зайнятості – Н. Краус, Є. Самойленко, В. Костиця [10], О. Макаренко.

Між тим варто зауважити, що напрацювання зарубіжних учених мають для сучасної української дійсності в основному орієнтовний характер, оскільки поширеність неформальної зайнятості відбувається в інших соціокультурних умовах і визначається впливом локальних чинників. Але особливо значущим для цього дослідження є соціально-культурний контекст неформальної зайнятості,

що представлений зарубіжними науковцями через соціальні мережі взаємодопомоги громадянам і є важливим ресурсом їхньої соціально-економічної адаптації.

Метою статті є аналіз виникнення та поширення соціальних практик неформальної зайнятості населення як соціально-економічного явища в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. У перехідних пострадянських суспільства відбулося повне перезавантаження і трансформація всіх соціальних інститутів, що змусило населення конструктивно адаптуватися до нових умов існування. Усе це привело до масового і стійкого поширення неформальних практик зайнятості (підробітків, «калімів», «халтур»), які у процесі реформування і проголошення принципів ринкової економіки не тільки не зникли, а набули масштабів паралельного неформального суспільства, що є страховим батутом виживання і функціонування для значної частини населення. Водночас через свою масштабність і масовість поширення неформальний сектор зайнятості є однією з перешкод реалізації демократичного варіанту трансформації українського суспільства. Виникненню такої ситуації сприяє характерний для нашого суспільства розрив між формально-правовою і культурно-історичною стратегіями, елементами функціонування сучасного ринку праці.

Події радянського і пострадянського періоду не стільки сформували, скільки посилили орієнтацію населення на поширення неформальних практик зайнятості. У цьому аспекті визначаємо три компоненти, а саме: корумпованість самих державних реформаторів розширила можливості і самовиправдання участі пересічних громадян у неформальних практиках; масштабне падіння життєвого рівня значної кількості громадян зумовило розвиток практик самозабезпечення (домогосподарство, «халтура», «човникарство»); механізм державного регулювання припинив своє існування раніше, ніж запрацювали ринкові відносини, основою і базисом виживання і функціонування стали персональні контакти, засновані на довірі учасників неформальних практик зайнятості.

Тіньові практики, що виникли в радянській економіці, до теперішнього часу поширюються і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері, зокрема

сфері зайнятості. Закон втратив свою обов'язкову силу, а практика його використання не реалізується. Це означає, що в Україні, як і в усіх трансформаційних суспільствах, період ослаблення інституційних систем не просто затягнувся, а, навпаки, набув стійкої, стабільної форми і що наше суспільство опинилось у стані стаціонарної інституційної нерівноваги. Важливо зазначити, що з точки зору аналізу неформальності у сфері трудових відносин неформальні правила можуть бути розширенням, продовженням, доповненням формальних правил, оскільки останні визначають вибір альтернатив без урахування обставин тієї чи тієї разової угоди. Цей вид відносин між двома типами правил найбільш поширений у суспільних системах, що розвиваються еволюційним шляхом, у яких налагоджений процес відбору найбільш життєздатних норм поведінки.

Узагальнювальне розуміння засадничої науково-практичної ролі контексту функціонування соціальних практик неформальної зайнятості, особливостей їхньої інституціоналізації та легітимації в конфігурації теоретичних підходів, а також наявності концептуальних кластерів сучасної соціології економіки для їх емпіричного дослідження є недостатньо опрацьованими українською соціологічною наукою. У зв'язку із цим виникає гостра потреба в науковій систематизації, інтерпретації та емпіричній верифікації соціальних практик неформальної зайнятості населення, особливо молоді, а також у вивченні інституціонального й соціокультурного ресурсу цього феномену в умовах сучасного ринку праці. Більше того, поява та поширення неформальної зайнятості потребують також вироблення узагальнювальної концепції соціальних практик неформальної зайнятості, зокрема опрацювання мережевої моделі соціокультурної та соціально-економічної адаптації населення в умовах сучасного ринку праці.

Зазначене вимагає не лише виявлення, узагальнення та опису інституційних, соціокультурних і процесуальних механізмів формування, поширення та розвитку соціальних практик неформальної зайнятості, а й верифікації їхнього соціального, креативного та продуктивного потенціалу в межах моделі соціокультурної й соціально-економічної адаптації населення

України до перманентних змін на ринку праці (віддалена робота, часткова зайнятість, фріланс).

Висновки. Підводячи підсумок під аналізом ринкового простору, зазначимо, що сфера зайнятості сьогодні здійснюється за допомогою як формальних, так і неформальних практик діяльності. Кордони між ними є досить розмитими: робітники дрейфують у ринковому просторі. Дослідження неформальної зайнятості стикається з багатьма проблемами: від точності у визначенні феномену і вибору адекватних методик до інтерпретації отриманих результатів.

Список використаних джерел:

1. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press. 1990 p.360
2. De Soto H. The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. London: Black Swan. 2001 p.423
3. International Labour Office. Social dialogue for the transition from the informal to the formal economy. 2020 URL: https://www.theglobaldeal.com/resources/Social%20Dialogue%20and%20the%20Informal%20Economy_Revised%20June%202020.pdf
4. Fighting against Undeclared Work. Council of the European Union. 2016. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/labour-mobility/platform-against-undeclared-work>
5. Williams C. C. Tackling Europe's Informal Economy: A Critical Evaluation of the Neo-Liberal De-regulatory Perspective. Journal of Contemporary European Research. 2013. P. 92
6. Adrian Vasile Horodnic Colin C Williams Răzvan-Ionuț Drugă. Informal Payments by Patients in Central and Eastern Europe during the COVID-19 Pandemic: *An Institutional Perspective International Journal of Environmental Research and Public Health*. 18(20) 2021. DOI: [10.3390/ijerph182010914](https://doi.org/10.3390/ijerph182010914)

7. Петрушина Т. Соціально-трудові відносини у сфері матеріального виробництва (за даними першого всеукраїнського опитування робітників). Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. №4. С. 63-84.
8. Орлик О. Неформальна зайнятість населення як фактор тінізації та економічної небезпеки. Вісник соціально-економічних досліджень. 2020, 1(72). С.164-177.
9. Цимбал О. Незадекларована праця в Україні: форми прояву, масштаби та заходи в рамках системи інспекції праці. Проекту МОП «Зміцнення системи інспекції праці і механізмів соціального діалогу». 2017 URL: http://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2017/08/2_Незадекларована-праця.-Україна.-Форми-прояву-і-масштаби.pdf
10. Костриця В.І., Бурлай Т.В. Сучасна політика ЄС щодо скорочення неформальної зайнятості та адаптація її підходів в Україні. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2016. №3. С. 32–39.